

RÓMA ÉS A „KÜLSŐ ÓCEÁN”

GRÜLL TIBOR

Az ókori Róma földrajzi vilásképe teljes egészében a hellenisztikus görög tudomány geográfiáján alapult, még ha némileg idealizált formát is öltött (Clarke 1999; Speyer 2001). Eszerint a lakott világ (*oikumené*) három földrészből áll: Európa, Ázsia és Afrika; ezek mindegyike a földgömb északi féltekéjén található, s nagyjából annak felét (vagyis az egész földgömb egynegyedét) foglalja el (Arnaud 1984). Az *oikumené* sziget: a Homérosz által is megénekelet „földövező Ókeanosz” folyja körbe, elvben tehát körülhajózható, bár ezt még senki sem tette meg. Ahogy Sztrabón írja:

„Hogy a lakott föld sziget, e következtetésre elsősorban az érzéki észrevételnek és a tapasztalásnak kell bennünket rávezetnie. Ahol csak az emberek e föld széléig eljuthattak, mindenütt tengert találtak, amelyet Ókeanosznak nevezünk. Ahol pedig erről szemlélet alapján nem lehetett meggyőződni, ott az ész bizonyítja. A keleti oldal India mellett s a nyugati Ibéria [Hispania, a mai Spanyolország] és Maurisia [Mauretania, a mai Marokkó] mellett mind déli, mind északi irányban köröskörül messzire egészen behajózható. A hátralevő rész, amelyet eddig hajóinkkal el nem értünk, mivel az ellenkező irányban hajózók egymással még nem találkoztak, nem lehet sok, ha az egymásnak megfelelő és általunk elért távolságok alapján utána számítunk” (Geógr. I. 1.8. C 5. Földy József ford.).

Az elméleti és gyakorlati földrajztudomány egyaránt hitet tett amellett, hogy az *oikumené* három éghajlati zónára oszlik, melyek közül a középső, a mérsékelt, amelybe a Földközi-tenger vidéke is esik, a par excellence lakott (vagy inkább lakható) világ, ettől északra a hideg, délre a forró égöv akadályozza a behatolást, szárazon és vízen egyaránt. Az utóbbiról írja Sztrabón: „Mert ha ez a rész [ti. az egyenlítő vidéke] lakható is, mint némelyek vélik, akkor is egészen sajátlagos lakott vidék, amely mint egy keskeny sáv vonul végig a hőség miatt lakhatatlan övön és nem része a mi lakott földünknek” (Geógr. II. 5.34. C 132).

Tanulmányunkban arról lesz szó, hogy ebből a hideg, mérsékelt, vagy épp’ forró égövi kültengerből (*Oceanus externus*) mennyit is ismertek valójában a rómaiak? Még tovább pontosítva a kérdést: mit tudunk ma arról, hogy mennyire ismerték a külső Óceánt a római földrajztudósok és hajósok?

Kezdjük talán azzal a ponttal, ahol legnyilvánvalóbban érintkezett egymással a két világ: a belső tenger (*mare internum* vagy a kedveltebb elnevezéssel szólva *mare*

nostrum), és külső Óceán: Héraklész, vagy latinosan Hercules oszlopaival. Az elnevezést a rómaiak a görögöktől örökölték, ők pedig még a föníciaiaktól vették át (Berchem 1967). Hogy a hellének nagyon is érdeklődtek a föníciaiak tengerhajózásban szerzett tapasztalatai iránt, azt nem csak a régészet,¹ hanem Hanno peripluszának fennmaradt görög fordítása is bizonyítja (*Geographici Graeci Minores* I. 1-14; Hahn 1961). Ennek adatai még Ptolemaios 2. századi térképére is rákerültek (Desanges 2006). A görög mítoszok nagyerejű hőse Gerüón nyájának keresése közben jutott el az akkor ismert világ legnyugatibb pontjára: a mai Gibraltári-szorozhoz, ahol az ismeretlen Ókeanosz kezdődik. Hogy miért nevezték e helyet „oszlopoknak”, erről az Augustus–Tiberius-kori római földrajztudós, Sztrabónnak sincs bizonyossága: mindenesetre felsorol vagy féltucat indokot (*Geógr.* III. 5.3–6. C 168–172; Cruz Andreotti 1994; Mierse 2000). Mindenképpen érdekes és érdemes azonban megemlítenünk, hogy a római világban nemcsak egyetlen Herculesről elnevezett tengerszorost ismertek. A lakott világ határát jelző oszlopok Tacitus szerint Jütland környékén is álltak, ahol „még az Oceanust is megkísértettük; az a hír járta, hogy máig megvannak Hercules oszlopai, akár mert valóban elkerült oda Hercules, akár mert bármi nagyszerű van valahol, azt egyetértőleg az ő hírének szoktuk tulajdonítani. Nem hiányzott a merészség Drusus Germanicusból, de az óceán ellene szegült annak, hogy őt s vele együtt Herculest kutassák” (*Germ.* 34. Borzsák István ford.). Egy francia expedíció nemrégiben a Szaúd-Arábiához tartozó, Vörös-tengeri Farasan-szigetcsoporthoz is egy olyan Hadrianus-kori római feliratot fedezett fel, amelyen egy PONT HERCUL rövidítés olvasható (Villeneuve 2004a; 2004b). Pierre Villeneuve szerint ennek kiegészítése *pont(us) Hercul(is)* lenne [Herkules-tenger], a mi szempontunkból azonban itt és most az a döntő, hogy a hely nem messze fekszik a Bab-el-Mandebtől, vagyis a Vörös-tenger Indiai-óceáni kijáratától. Lehetséges, hogy itt is álltak „Hercules oszlopai”?

Közismert tény, hogy a föníciaiakat nem riasztotta vissza az Atlanti-óceán roppant nagysága: legfőbb transzmediterrán támaszpontjukról, Gadesből (ma Cádiz) kiindulva északi irányban élénk kereskedelmet folytattak a titokzatos Ón-szigetekkel² (amit hagyományosan Cornwall-lal szoktak azonosítani, pedig a görög-római geográfusok szerint 10 szigetből álló szigetcsoporthoz van szó); dél felé pedig – Hanno említett peripluszának adatai vitatottak – vagy Sierra Leonéig, vagy egészen a Guineai-öb-

¹ A kérdéssel kiterjedt szakirodalom foglalkozik, amelynek akárcsak szemelvényes felsorolása is meghaladná e dolgozat lábjegyetének kereteit. Néhány általam fontosnak ítélt munka: FRANKENSTEIN 1979; AUBET 1987; NIEMEYER 1990.

² Az Atlanti-óceánba helyezett „Ón-szigetekkel” (*Oestrymnides*) való közvetlen föníciai kapcsolatra legismertebb forrásunk Festus Avienus *Ora maritimája*, egy verses földrajzi mű, amely a Kr. u. 4. században keletkezett. A karthágói Himilko – valószínűleg a Kr. e. 6. századi Hanno kortársa – eljutott az *Oestrymnides* egyik hegyfokáig, amelyet a britanniai Cornwall-lal szoktak azonosítani. A felfedezésben minden bizonnyal megelőzték őket a tarsosiai, akik részben innen, részben Galliából fedezték ónszükségletüket. Sztrabón az „Ón-szigeteket” (*Cassiterides*) a galliai parttól északnyugatra helyezi el, attól kissé távolabb (*Geógr.* III. 5.11. C 175–176). Valószínű, hogy a Kr. e. 1. században történt újfelfedezéskor – amelyről Sztrabón beszámol – már nem tudtak a tarsosiai vagy a föníciaiak egykori jelenlétéről. Bár a massiliai Pytheas (Diodórus V. 22) a Kr. e. 4. században egyértelműen kijelentette, hogy Cornwallban (*Belerium*) még napjaiban is bányásztak ónt, amit szárazföldi úton, Gallián keresztül juttattak el Massiliába.

lig jutottak el (Roller 2006b).³ Bár a görögök – állításuk szerint – véletlenszerűen jutottak ki az Atlanti-óceánra, ahová egy Kóliaosz nevű szamoszi hajóst sodort ki a vihar (Hérod. IV. 152), hamarosan innen is kiszorították a föníciaiakat (Mederos – Escribano Cobo 2000). A Kr. e. 4. századra a massiliai Pytheas már egészen a sarkkörig jutott, és felfedezte Izlandot, már ha a Thulénak nevezett sziget mögött valóban ez rejtőzik (Whitaker 1981–82; Chevallier 1984). Douane W. Roller szerint „*valamennyi jel arra mutat – bármennyire is megkérdőjelezhető – , hogy Izland azonos Thuléval, jóllehet a még távol vagyunk attól, hogy bizonyosságot állítsunk*” (2006: 81). Az Izland ellen szóló két legfőbb érv úgy szól, hogy a sziget lakatlan volt a Kr. e. 4–3. században, bár Pytheas említi annak lakosait (Sztrabón IV. 5.5. C 201); és ugyancsak beszél a szigeten lévő méhekről, amiket a kutatás a modern kor előtt elképzelhetetlennek tart. Vestrahorntól keletre, ahol a part észak felé fordul, fjordok sora található, amelyek Izland keleti felét jellemzik. Ezen a helyen, Bragðavellirben, amely légvonalban csupán 50 km-re fekszik Vestrahorntól, három Kr. u. 3. századból származó római érem került elő. A leletek felbukkanását 30 év választja el egymástól, és a Kr. u. 270–305 közötti idősávba esnek (Heichelheim 1952; Alonso-Nuñez 1986). Más római kori maradvány egyelőre nem került elő Izlandon.

A rómaiak számára sokáig járhatatlannak tűnt az *Oceanus externus* Britannia felé eső része. Sztrabón szerint még a korai császárkorban is úgy közelítették meg Britanniát, hogy ameddig csak lehetett, felhajóztak a Rhodanuson (ma Rhône), majd szárazföldi úton jutottak el *sinus Gallicus*nak nevezett La Manche partjáig, ahonnan átkeltek a szigetre. A Lusitania, Hispania Transduriana (Asturia) ill. Gallia Aquitania partjait verdeső óceán így csaknem ismeretlen volt a római hajósok számára (Geógr. III. 2.11. C 148). Britannia szigetét is először a rómaiak kapcsolták hozzá a kontinenshez. Claudius a lyoni táblán fennmaradt beszédében csak félénken említette a „birodalmi határoknak az Óceánon túli kiterjesztésével szerzett dicsőséget” (CIL XIII 1668, 39 = ILS 212, 39), pedig – egy britanniai hódítását kritikátlanul dicsőítő panegyricus szerint – ez a hódítás valójában megváltoztatta az egész világbirodalom földrajzi és szellemi arculatát: „*az Oceanus többé nem határolja a földkerekséget, csak ott folydogál a két világ között: részévé vált a birodalomnak, ami addig határa volt a mindenségnek*”.⁴ Figyelemre méltó a szöveg azon megjegyzése, mely szerint az immár hajózhatóvá vált tenger (*peruia Thetys*) úgy egyesíti a népeket, ahogyan Tullus Hostilius egybeolvasztotta Alba Longát Rómával. Az addig a világtól elvágott Britannia most Claudius győzelme folytán összeköttetett: *coniunctum est, quod adhuc orbis et orbis erat* [össze lett kapcsolva, ami eddig világ és világ volt]. Az Óceánon inneri és túli két világ tehát egyé

³ Valójában Mogadortól délre egyetlen föníciai település nyomait sem találták meg, kivéve egy ampho-rát Cape Bojador-nál, és nincs nyoma a föníciai jelenlétnek sem a Mogadorból kiinduló Wadi Draa-ban, sem Seguiet el-Hamrában vagy a Rio de Oro-ban. A szenegáli partokon sem találtak föníciai nyomokat. Így amellet kell maradnunk, hogy Mogador volt a legdélebbi föníciai település. Mogadorból könnyen elérhető a Wadi Ksob-on keresztül az Atlasz-hegység nyugati nyúlványa, ahol sok késő-bronzkori (?) sziklarajz ábrázol szekereket, lovasokat, dárdásokat, alabárdosokat és íjászokat (Jodin 1964).

⁴ *At nunc Oceanus geminos interluit orbis: / pars est imperii, terminus ante fuit, Laus Caesaris*, AL 423. ed. Riese; BORZSÁK 1994. Az ünnepi verselmény szerzője szerint Claudius tekintete (*conspetus*) egy szempillantás alatt legyőzte a barbár népeket. A császár egybként mindössze két hetet töltött a szigeten.

vált, de ez a gyakorlatban csupán annyit jelentett, hogy az *oikumené* határa Nyugaton kissé kijebb tolódott. Britannia partvidékének teljes felderítését C. Iulius Agricolának, a sziget Domitianus alatti helytartójának tulajdonítja Tacitus (Agr. 38): ekkor vált végleg bizonyossá, hogy az *orbis novus* egy sziget. A Britanniától nyugatra fekvő Iernéről, vagyis Írországról a korai császárkorban még „*semmi bizonyosat nem tudtak mondani*” a földrajztudósok (Geógr. IV. 5.4. C 201). Sztrabón magában vitatkozik arról, hogy Ierné beletartozik-e még a lakott világ fogalmába, vagy már azon kívülnek kell tekinteni? Maga sem tudja igazán eldönteni a kérdést, mindenesetre Iernét az „*alig lakható*” kategóriába sorolja, míg az azon túl fekvő vidéket lakhatatlannak minősíti (I. 4.4. C 63; II. 1.13. C 72): „*A mostani kutatók – mondja Sztrabón – Iernén túl semmit sem ismernek, ez pedig Britannia mellett északon fekszik, teljesen vad és a hideg miatt nyomorgó emberek lakóhelye, úgyhogy szerintem ide kell tennünk a [lakott világ] határvonalát*” (II. 5.8. C 115).

Felfedezhették-e Amerikát a rómaiak?

A görögök és rómaiak számára a Föld, illetve az *Oceanus* nyugat-keleti irányú körbehajózása *teoretikusan* nem tűnhetett képtelenségnek. Aristotelés óta tudományos evidenciának számított, hogy a Föld megközelítőleg gömb alakú (*de cael.* 2.14. 298a; vö. *de meteor.* 2.5. 362b), vagyis Herkules oszlopaitól nyugati irányba hajózva egyszer csak el kell érniük az *oikumené* keleti szélét. Eratosthenés még azt is kiszámította, hogy a Rhodost átszelő szélességi körön hajózva a Gibraltári-szorostól 77.800 stadiont, azaz kb. 12.800 kilométert kell megtenni az Atlanti-óceánon keresztül (frg. II. A. 6. ed. Berger = Sztrabón I. 4.6. C 64). Poseidónios ezt a számot 70.000 stadionra módosította (frg. 49, 305–309 ed. Edelstein-Kidd = frg. 13. ed. Theiler = Sztrabón II. 3.6. C 102). Seneca egyik kevésbé ismert művének (*Természet-tudományos kérdések*) bevezetőjében azt írja: „*mekkora tehát [az a távolság], amely Hispania legszélső partjai és az indusok között fekszik? Néhány napnyi [hajóút] mindössze a távolság, ha a hajót kedvező szél hajtja*” (*quantum est enim quod ab ultimis litoribus Hispaniae usque ad Indos iacet? paucissimorum dierum spatium, si navem suus ferat ventus*, NQ I. pr. 13). Ugyancsak Seneca az, aki egyik tragédiájában is hitet tesz amellett, hogy „*...S évek elültén / kései kor jó, mikor Oceanus / oldva világunk láncait, óriás / szigetet tár fel, s új földöveket / fed fel Thétys, s nem lesz földünk / csücske se Thulé*”. Tudjuk, hogy mindkét szöveg nagy hatással volt Kolumbuszra.⁵ Mindeddig azonban nincs régészetileg is alátámasztható bizonyítéka a mediterrán birodalmak és a prekolumbián kultúrák közötti találkozásnak. Hacsak az az a terrakotta fej nem bizonyul annak, amit 1933-ban találtak Tecaxic-Calixtlahuacában, Mexikóvárostól kb. 40 mérföldre északnyugatra. A sírt, amelynek mellékletében bukkantak rá a fejre, a régészek 1476–1510 közé datálják, mivel a települést 1510-ben – tíz évvel a spanyol hódítás előtt – felhagyták. A leletet az Amerikanisták 34. Nemzetközi Konferenciáján (Bécs, 1960) elutasították, mint a prekolumbián Európa és Amerika közötti kapcsolatok lehetséges bizonyítékát (Heine-Geldern 1961). Néhány évvel ez-

⁵ *Venient annis saecula seris / quibus Oceanus vincula rerum / laxet, et ingens pateat tellus / Thetisque novos detegeat orbis, / nec sit terris ultima Thule*, Sen. Med. 376–380. Kárpáthy Csilla ford. – Ez a szöveg állítólag magát Kolumbuszt is inspirálta, akinek sevillai könyvtárában megvolt a Seneca drámák egy példánya. (STÄRK 2001).

előtt azonban újra felelevenítették a vitát, mivel egyre több 15. századi mexikói sírban találtak olyan mellékleteket, amelyek az azték-olmék kultúra klasszikus időszakából (Kr. u. 1-3. század) származtak (Hristov – Genovés 1999). Ennek ellenére korántsem tekinthető bizonyítottnak, hogy a valóban római eredetű (Severus-korinak tartott) terrakotta fej nem a *conquista* utáni időszakban lett a föld alá rejtve.

A barátságatlan Északi-tengerről legalább olyan kevés információjuk lehetett a rómaiaknak, mint az Atlanti-óceánról. Plutarchostól tudjuk, hogy Caesar tervbe vette a „szabad” Germania teljes meghódítását – de szárazföldi hadjárattal, kelet felől közelítve (Plut. *Caes.* 58.6-7). A tengeren – Augustus parancsára – Germanicus, Drusus és Tiberius hajózott északnak, bár ők az Elbától indulva mindössze Jütlandig jutottak: „hajóhadam – írja Augustus a *Res gestaeben* – a Rhenus torkolatától Kelet felé, egészen a cimberok határaiig előrehatolt, ameddig római ember előzőleg sem szárazon, sem tengeren el nem jutott, és a cimberok, a Charides és Semnonok népe, valamint az ott élő más germaniai népek követeik útján kérték barátságomat és a római nép barátságát” (RgdA 26). Bár Scandináviát megemlíti Plinius első századi enciklopédiája, valójában fogalmunk sincs arról, hogy római szemek megpillantották-e ennek partjait. Plinius szerint Augustus kezdeményezésére egy flotta eljutott a Kimber-fokig, ahol egy hatalmas tengert pillantott meg, és végül elérkezett Scythiába (NH II. 167). Ezt azt feltételezi, hogy Jütlandot megkerülték Skagens Odde-nél. Római császárkori pénzeket találtak Svédország déli részén, a Balti-tengeri Gotland, Gotska Sandön és Saaremas szigeteken, valamint Észtországban. A korai császárkorból való bronz edények ismeretesek Norvégiából (Trondheim) és Svédország déli részéből (Brogan 1936: 195-222; Wheeler 1954: 63-84). A római kereskedők eljutottak a Visztuláig, sőt a Borostyánkő-út későbbi szakaszai talán egészen a mai Szentpétervárig nyúltak ki. Ennek ellenére a földrajzi irodalomban egyáltalán nem tükröződik ezeknek a távoli tájékoknak az ismerete.

Kimberok, kimmerok, szkíták, hiperboreusok. Ezzel a elnevezésekkel illették a görög és római ethnográfusok azokat a népeket, amelyek a külső óceán általuk nem ismert, északi részét lakták. Mint a legtöbb ethnográfiai mítosz, ez is Homéroszra vezethető vissza:

*„ekkor elért a hajónk is a mélyvizű Ókeanoszhoz.
Ott van a kimmeriosz nép városa, lakhelye, ködbe
és felhőbe takartan...”* (Hom. *Od.* XI. 13-15. Devecseri Gábor ford.)

A Skandináviát és a végeláthatatlan orosz tundrát övező Jeges-tenger a rómaiak képzeletében is egy áthatolhatatlan, megismerhetetlen világgént létezett. A különbség a mi felfogásunk és az övék között azonban lényegbevágó. Az imént „végeláthatatlan orosz tundrát” említettem, ami ugyebár közhely. Sztrabón ugyanakkor alig győzi olvasóit nyugtatgatni: a lakott világon (*ergo* a római birodalmon) kívül eső északi vidék *nem túl nagy terület, igazából alig érdemes vele foglalkozni:*

„Miután három földrész van, birtokunkban van majdnem egész Európa, kivéve az Isztroszon túl fekvő területeket, meg a Rhénosz és a Tanaisz között levő ókeanoszi partoi-

déket;⁶ az ő hatalmukban van [ti. a rómaiaké] Libüának a felénk eső egész partvidéke, a többi része lakatlan vagy csak szórványosan és nomád módon lakják. Hasonlóképpen az ő kezükben van Ázsiának felénk eső partvidéke, ha nem tekintjük az akhaiszok, zügek és héniochoszok vidékeit, akik keskeny és nyomorúságos vidékeiken rabló és nomád módon élnek” (XVII. 3.24. C 839).

Amennyire tudjuk, a rómaiak sohasem szereztek bizonyosságot arról, hogy pl. a Kaspi-tenger összekötésben áll-e a külső óceánnal: „A régiek közül sem tudunk senkiről, aki a part mentén hajózva keleten felé egészen a Kaspi-tenger torkolatáig eljutott volna, s a rómaiak sem hatolta előre az Albison [Elba] túli vidékre; ugyanígy szárazon utazva sem járták be ezt a területet” (Sztrabón VII. 1.2. C 294). Bár a grúziai Bakutól 70 km-re délre felfedeztek egy kőbe vésett római feliratot, csak gyaníthatjuk, hogy a XII. Fulminata legio különítménye Domitianus idején felderítés céljából járt ezen a területen (AE 1951, 263). Néhány éve az üzbég–türkmén–afgán határon került elő egy római felirat, amit a XV. Apollinaris különítménye vésett a sziklába, de egyelőre ennek célját is homály fedi (AE 1991, 1583; Ustinova 2000).

Forduljunk most Hercules oszlopaitól délre. Marokkó észak-nyugati partjait elhagyva nincs nyoma római jelenlétnek. A Kanári-szigeteken (El Bebederón) felfedezték az 1–4. század közötti római jelenlét nyomait, valószínűleg dél-hispaniai halászok járhattak itt, hogy a halban gazdag vizeket lehalásszák az egész birodalomban híres baeticai *garum* számára (Atoche Peña *et al.* 1995). Nemcsak az ókori, hanem közép- és koraújkorban élő hajósok fantáziáját is izgatta a „Szerecsés” vagy „Boldog szigetek” (*Makarioi nésoi / Fortunatae insulae*) hollétének kérdése. Sztrabón – mint komoly tudós – nem sok szót veszteget rá, egyszerűen kijelenti, hogy azok Maurusia (Mauretania) partjai előtt fekszenek, és „azért tartották azokat boldognak, mert az ilyen fekvésű vidékekhez közel voltak” (Geógr. I. 1.5. C 3). Később azt is megmagyarázza, mit ért ezen: egyrészt a görög mitológia hőseinek (Aineiasz, Anténór, Diomédész, Meneláosz, Hé-raklész, Próteusz) nyugati bolyongásaira utal, arra, hogy itt keresték az Elüszioni mezőket, illetve a Hádész lejárátát; másrészt a *makarosz* elnevezéssel a terület szerencsés adottságaira (a föld gazdagsága, az enyhe levegő, a lágyszél zephyrosz) céloztak (III. 2.13. C 150). Sztrabón nem akarja cáfolni e szigetek létezését – talán azért, mert már túlságosan is begyökerezett a római közfelfogásba –, viszont ismert szigetekkel sem próbálja meg beazonosítani. Az idősebb Plinius – a tudós-király II. Iuba leírását alapul véve – egyértelműen a mai Kanári-szigetekkel azonosítja a legendás helyet, és viszonylag szolid leírást nyújt a területről (NH VI. 37. [202–205]). A 2. századi Plutarchos Sertoriusról szóló életrajzában nagyon is valóságosnak festi le a szigeteket, amelyekről a Gadesben tartózkodó Sertorius hajósoktól hallott:

⁶ Az idézetben a könnyebbség kedvéért álló betűvel szedtük azokat a részeket, ahol Sztrabón azt sugallja olvasóinak, hogy az *imperium* területén kívül eső népeket egyszerűen nem érdemes hódoltatni. Egyetlen – és épp’ elhallgatása miatt feltűnő – kivétel a Dunától északra fekvő germán és kelta törzsek területe. Talán a teutoburgi csatavesztés emléke élt még oly elevenen, hogy nem merte ezeket is leszólítani. A VII. könyvben az ellenük folyó harcokról részletesen beszámol, megemlítve, hogy Varus legióinak *cselebsől történt* lemészárlása miatt már meglakoltak Germanicus legfényesebb diadala révén (VII. 1.4. C 291–292).

„Itt hajósokkal találkozott, akik nemrégiben tértek vissza az Atlanti-szigetről. Két sziget ez, amelyet keskeny csatorna választ el egymástól, Libüától tízezer stádiumnyira fekszenek, s Boldogok szigeteinek hívják őket. Nagy időközökben mérsékelt mennyiségű eső hull a szigeteken, langyos és harmatot hozó szelek járnak, s a jótermékeny talaj nemcsak szántásra és vetésre alkalmas, hanem oly sok ízletes gyümölcs is megterem magától, hogy a lakosok kényelmesen, minden munka nélkül megélhetnek. Ezenfelül az évszakok váltakozása közötti mérsékelt átmenetek miatt a szigeteken nagyon egészséges a levegő. A szárazföld felől fújó északi és keleti szelek ugyanis a közbeeső nagy távolság miatt szétszóródnak, csaknem teljesen erejüket veszítik, a déli és nyugati szél pedig, amely a tenger felől éri a szigeteket, langyos futó esőket és enyhe harmatot hoz magával, amely a talajt felfrissíti és termékennyé teszi. Ezért a barbárok között is erősen tartja magát az a hit, hogy itt található az elíziumi mezők, és ez a boldogok lakóhelye, ahogyan Homérosz megénekelte.” (Vita Sertorii 8).

Afrikát a rómaiak sohasem hajózták körül.⁷ Még akkor sem, ha a fekete kontinenst a legkisebbnek tartották a három földrész közül, s azt úgy képzelték el, hogy teljes terjedelmében a föld északi félgömbjén található. Mint már említettük, a körülhajózás elmaradásának egyik legfőbb oka az lehetett, hogy úgy hitték: az egyenlítő környéke egyszerűen áthatolhatatlan a forróság miatt. Afrika kincseit: az aranyat, drágaköveket, egzotikus állatokat és rabszolgákat a Szaharán keresztül egészen a partmenti római településekig szállították a nomád karavánok (Swanson 1975). Római expedíció – tudomásunk szerint – a líbiai Garamáig jutott legdélebbre a sivatagban (Mattingly 2002). Cornelius Balbus Kr. u. 59-es expedíciójának nem annyira katonai, mint inkább ideológiai-propagandisztikus jelentősége lehetett Nero uralma számára. Csak úgy mint Aelius Gallus majd Petronius sikertelen etiópiai hadjáratának, amely a Nílus vonalában indult délre, Meroé meghódítására (Török 2007). Nem hiszem, hogy túlzó feltételezés lenne azt gondolni: Augustus fejében az járt, hogy birodalmát délen is az *Oceanus*ig terjeszti ki. Mint ahogy ezt támasztják alá Vergilius „láttnoki” sorai is: „Majd ily ősoktól születik meg a trójai Caesar, / Óceanig birodalma, a híre csillagokig tart” (*imperium Oceano ... terminet, Aen. I. 286–288.* Kartal Zsuzsa ford.)

Eljutottunk a tehát Vörös-tengerig, amit a rómaiak még Arab-öbölnek (*sinus Arabicus*) neveztek. Ezt is az Óceán részének tekintették: bizonyoság erre Pompeius hadjárata, aki

„leküzdhetetlen vágyat érzett, hogy elfoglalja Szíriát, Arábián keresztül a Vörös-tengerhez vonuljon, és győzedelmesen eljusson az egész földet körülölelő Óceánhoz, mert már Libüát (Afrika) is meghódította egészen a külső tengerig, és Hispaniában az Atlanti-tenger partjáig terjesztette ki uralmát, majd harmadszor kis híján elérkezett a Hürkániai-tengerig [Kaspi-tenger]” (Plut. *Pomp.* 38).

⁷ Sztrabón is megerősíti, hogy akár a Vörös-tengeren, akár az Atlanti-óceánon indultak el Afrika körülhajózására: „bizonyos határig eljutottak ugyan, de azután sok nehéz akadály miatt visszafordultak, úgyhogy a legtöbb emberben az a hiedelem gyökeresedett meg, hogy [Afrika] a közepén földszoros által van elzárva; és mégis, az egész Óceán, különösen a dél felé eső része, egybefolyó” (*Geógr.* I. 1.26. C 32) – Plinius említ ugyan néhány példát Afrika körülhajózására, de ezek nem bizonyíthatók: pl. a hivatkozott Hanno – fennmaradt *periplusza* alapján – biztosan nem hajózta körbe a kontinenst; Caelius Antipater egyáltalában nem tartották szavahihető történetirónak; és az sem valószínű, hogy indiaiak „sodródtak” volna Germaniába (*NH* 67. [169–170]).

A Vörös-tenger azonban még nem az óceán, hanem csak az Indiai-óceán egyik „öble”. Az *Indicum mare* azonban maga is csak egy nagy öböl – a rómaiak felfogása szerint –, ahol a nagy *Oceanus* beékelődik Afrika és India közé. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a korai császárkorban az Indiai-óceán is „római beltengerré” vált volna, de azt igen, hogy a kereskedelem volumene megtízszereződött a hellenisztikus időszakhoz képest, amikor Nagy Sándor seregei Indiát „felfedezték” Európa számára (Thorley 1969; Sidebotham 1986; Begley – De Puma 2000; Young 2001). A valószínűleg Nero korában íródott „Vörös-tenger körülhajózása” (*Peripulus Maris Erythraei*) felbecsülhetetlen értékű írott forrása ennek a kapcsolatnak (Casson 1989; W. Salgó 1996).

A Vörös-tenger nagy kikötőiből (Myos Hormos, Leuké Kómé és mindenekelőtt Bereniké) indultak vállalkozásaikra a római hajósok, illetve ide futottak be az indiai kereskedők vitorlásai, ahogyan erről az itt talált hindi nyelvű, brahmi írással bekarcolt cserépdarabok vallanak (Salomon 1991). Az áprilistól októberig fújó monszunszéllel jutottak át az India nyugati oldalán fekvő kikötőkbe: főként Muzirisba és Barbarikonba (Deo 1991), vagy a keleti oldalon elterülő Arikameduba, amit közvetlenül a második világháború után tártak fel, s kiderült, hogy már a Szeleukidák korában is használták (Begley 1983; 1993). A római és indiai hajósok útközben Dioskoridés szigetén (ma Socotra) álltak meg, ahol szintén kutatták nyomaikat a régészek, eddig nem sok sikerrel (Weeks *et al.* 2002). 2006-ban jelentették be egy konferencián, hogy Socotra egyik barlangjában indiai hajósoktól származó graffitiket találtak, ugyanazon a nyelven, mint amin a berenikéi osztrakonok is íródtak (Székely 2008: 49).

A *Periplus* leírása azonban másról is vall. A római hajósok a Bab-el-Mandebtől délre fordulva a Szomáli partokon is találtak kikötőket: pl. a 8. §-ban említett Malaót (ma Berbera, Szomália); vagy a 13. §-ban szereplő Opónét (ma Ras Hafun, Szomália), ami a Guardafui-fok melletti néhány ezer lelkes település, ahol 1976-ban Henry T. Wright, a Michigani Egyetem professzora vezetésével végzett ásatáson találtak 1–3. századi antik kerámiát (Wright-Smith 1988). A *Periplus* szerint a rómaiak egészen az Afrika keleti partjain fekvő Raphtáig jutottak el, amelynek lokalizációja bizonytalan: a legtöbben Zanzibár szigetével látják azonosnak (Dattoo 1970; Kirwan 1986). „Ettől délre – írja a *Periplus* 18. §. – a felderítetlen óceán nyugat irányba fordul, és egyesül a nyugati tengerrel”. Mindeneddig csak Tanzániában került elő római korra datálható lelet, ez is mindössze néhány üvegyöngyszem, ami nem bizonyítja állandó kereskedelmi telepek létezését (Tsami – Msemwa 1997; Chami 1999).

Ha a rómaiak elhagyták a Adeni-szorost, nemcsak délnek fordulhattak Raphta felé, vagy mehetek egyenesen keletnek, Indiába, hanem északra, az Arab-félsziget irányában is volt mit keresniük. Az ókorban görögül *Eudaimón*nak, latinul *Felix*nek nevezett Arábia mesés kicseiről és ritka fűszernövényeiről volt híres. A *Periplus* ezt az útvonalat is leírja, legalábbis Moscháig, amely Masqatnak, a mai Omán fővárosának felel meg. A Jemenben és Ománban az utóbbi két évtizedben felélénkült régészeti kutatás rendre-sorra igazolja is a *Periplus* adatait (Yule 1999; De Maigret 2002; Yule 2007).

Most a *sinus Persicus*ra is vessünk egy pillantást. Római jelenlétre itt nem számíthatunk, lévén hogy a tengeröböl a parthus birodalommal volt határos. Róma ennek el-

lenére mégis jelen volt a térségben, mégpedig közvetítőin, a palmyrai kereskedőkön keresztül (Potts 1997). A sémi nyelvet beszélő, perzsa szokásokat követő palmyraiak – és egyes irodalmi források szerint a zsidók is, akik nagy számban éltek a parthus királyság területén (Neusner 1965: 94–99) – csaknem teljesen uralták a Perzsa-öblön keresztül Észak-Indiával és Kínával fenntartott kereskedelmet.⁸ Az Iránhoz tar-tozó Kharg-szigeten 2006-ban fedeztek fel egy barlangot, ahol negyvenkét palmyrai kereskedő bebalzsamozott holttestét találták meg;⁹ de Bahrein szigetén is felfedeztek már palmyrai hajósoktól származó (görög nyelvű) feliratokat (Gatier *et al.* 2002).

De juthattak-e még messzebb a rómaiak az *Oceanus externus* keleti felének felkutatásában? Feltétlenül. Itt van mindjárt Taprobane, vagyis Sri Lanka (1972-ig Ceylon) szigete, amelyről sokáig azt hitték, egy ismeretlen déli kontinens (*Antichthonum*) északi nyúlványa, s csak Nagy Sándor hadjárata során tisztázódott a sziget fekvése. (Méreiteit tekintve ugyanakkor nagy eltérések figyelhetők meg a római irodalomban.) Plinius elbeszéli, miként sodródott ki Claudius korában az Indiai-óceánra egy Annius Plocamus nevű *libertinus* adóbérlő, és „fedezte fel” Róma számára a szigetet:

„Claudius uralkodásának idejéből ... pontosabb feljegyzések is a tudomásunkra jutottak, miután követek érkeztek erről a szigetről. Ez a következőképpen történt: Annius Plocamus a Vörös-tenger vámját a fiscustól haszonbérbe vette. Arabia körül hajózva Carmania közelében egy libertusát az északkeleti szél elragadta, aki a tizenötödik napon a sziget kikötőjébe, Hippurosba jutott. Az itteni király kegyesen fogadta a libertust, aki a következő hat hónap alatt megtanulta a nyelvet, így válaszolni tudott a kérdésekre, és mesélt a rómaiakról, valamint a császárról. A király abból, amit hallott, főként az igazságosságot csodálta, mivel a libertusnál talált pénzek között a denariusok azonos súlyúak voltak, pedig a rajtuk lévő eltérő képek azt mutatták, hogy különböző személyek verették azokat. Leginkább ez ösztönözte arra, hogy keresse barátságunkat, ezért négy követet küldött, akiknek vezetője Rachia volt. Megtudtuk tőlük, hogy a szigeten 500 város található, valamint egy kikötő a déli parton Palaesimundus¹⁰ város közelében, amely a leghíresebb város mind közül, és a király székhelye 200.000 lakossal.” (NH VI. 24. [84–85] Székely M. ford.)

⁸ SEYRIG 1950; Plinius szerint Palmyra „különleges státuszú” város volt, amely közvetítő szerepet játszott Róma és Parthia között (NH V. 88). Palmyrai kereskedőtársaságok üzleti érdekeltségeket hoztak létre Spasinu Charaxban, de – amennyire tudjuk – spasinui kereskedők nem telepedtek meg Palmyrában. Sok dolog azonban még nem világos a számunkra. Egy Kr. u. 157-ben keletkezett palmyrai felirat így szól: „A kereskedők, akik visszatértek Scythiából Honainu [HNYNW], Haddudan [HDWDN] flottájával” (STARCKY 1949: vol. X. #96). Eszerint palmyrai hajók is részt vettek az indiai kereskedelemben? Egyszeri alkalom volt-e ez a távoli utazás, vagy rendszeres járatok közlekedtek a Perzsa-öblön keresztül az Indiai-óceánon? Vajon Honainu palmyrai volt, vagy egy spasinui *entrepreneur*? Eddig Spasinu Charax feltárására csak 1965-ben tettek kísérletet (HANSMAN 1965), azóta eredményes kutatásra nem került sor.

⁹ Hamid Zarei régész vezetésével < <http://www.chnpress.com/news/?section=2&id=6872>>. – A palmyraiak jelenléte Khargon sokkal valószínűbb, mint a nabateusoké. Egy görög-palmyrai bilingvis felirat, ami Palmyrában került elő a Kr. u. 131-ből, egy Yarhai nevű palmyrai kereskedőt említ, aki *satrapés Thiluanón*, azaz „A thiluaniai satrapája” (Tylos = Bahrein), Characene / Meséné királyának nevében (SEYRIG 1941: 254–255; STARCKY 1949: vol. X. #25; POTTS 1997: 95). Nagyon valószínű – írja Zarei – hogy a palmyraiak Kharg szigetén is aktívak voltak.

¹⁰ Ptolemaiosnál az egész sziget neve *Palesimundo* (Geogr. VII. 4.1.), amely talán Anurádhapurának, a sziget ősi fővárosának feleltethető meg.

Az Annius Plocamus nem ismeretlen a római epigráfiai anyagban (A. Annius Plocamus, *CIL* XV 798, 7391; P. Annius Plocamus, *CIL* X 2389). 1936-ban találták meg Ly-sas, P. Annius Plocamus rabszolgájának kétnyelvű feliratát egy menedékbarlang falán a Keleti-Sivatagban, a Bereniké–Koptos útvonal mentén (a feliratok dátuma: Kr. u. 6. július 5–6, Meredith 1953; Schwarz 1974: 34; De Romanis 1997: 226). Taprobane Pliniusnál szereplő leírását összevethetjük a Srí Lanka páli nyelvű krónikáival és a szigeten talált mintegy 2500 felirattal (Schwarz 1974); bár úgy tűnik, hogy Taprobane egyfajta politikai utópiaként is szolgált az idősebb Plinius számára, aki sohasem mulasztotta el, ha bármilyen adatát valamilyen korának szóló morális üzenettel címkéz-hette fel (Rosenberger 1996; Székely 2008: 122–134).

A római és kínai kereskedelmi kapcsolatokról adnak számot a kínai udvari feljegyzések, amelyek egyaránt szólnak római kereskedők Kínában és Délkelet-Ázsiában tett látogatásairól. A leghíresebb feljegyzés a Hou Han-Shou, a kései Han-dinasztia évkönyvei (Kr. u. 23–220) amit az 5. században állítottak össze. Ezekben olvashatunk arról, hogy 166-ban Ta-ch'in királyától, An-tuntól érkezett küldöttség Annam (Vietnam) felől, és elefántcsontot, vízilóagyarat, és teknőspáncélt hozott ajándékba a kínaiaknak. Ta-ch'in a Kelet-Római Birodalom kínai elnevezése, An-tun pedig nem lehet más, mint az akkoriban uralkodó Marcus Aurelius császár. A kutatók egyetértenek abban, hogy a „küldöttség” aligha lehetett egyéb, mint kereskedők egy csoportja, így az adat inkább a római kereskedelmi semmint politikai tevékenységre utal a délkelet-ázsiai térségben.

Hasonló tevékenységről későbbi kínai feljegyzések is beszámolnak. A Liang Shu-évkönyvek a Han dinasztia bukása után, 220 körül keletkeztek, bár csak később, a 7. században szerkesztették őket egységes művé. Az annalesek szerint 226-ban egy bizonyos Ch'in Lun, Ta-ch'inből való kereskedő érkezett Chiao-chihbe (Észak-Vietnam Han tartományába), ahonnan továbbküldték Wu császár Nanjingban lévő udvarába. Ugyanezek a feljegyzések azt állítják, hogy a Ta-ch'in kereskedői aktívak voltak a mai Kambodzsa és Vietnam térségében. Ezek az adatok tükröződnek a 2. századi Ptolemaios *Geographiájában*, ahol a szerző leírja az „Arany Chersonnésost” (I. 14.1), amit általában a Maláj-félszigettel szoktak azonosítani; valamint az azon túl fekvő Kattigarát, amelyről azt állítja, hogy egy Alexandros nevű görög hajós – valószínűleg egy kereskedő – tett benne látogatást. A kínai évkönyvek és Ptolemaios adatait megerősíteni látszik néhány izolált lelet is, melyet egyelőre még nem alapozott meg komoly régészeti feltárás. Az Antoninus Pius és Marcus Aurelius korából felfedezett aranypénzek Óc Eo-ban, Ho Shi Minh Várostól nem messze, a Mekong deltájában mindenesetre alátámasztja a fentiekben idézett irodalmi forrásokat (Coedès 1947). A Földközi-tenger vidékéről származó egyéb leletek is kerültek elő a mai Thaiföld, Malajzia és Indonézia területéről, amelyek Délkelet-Ázsia és a Mediterrán térség valamilyen szintű kapcsolatára engednek következtetni (Glover 1996: 373–378).

A vietnami Óc Eo és Ptolemaios Kattigarája

Óc Eo egy régészeti terület, amelyet valószínűleg a francia archeológus, Louis Mallet nevezett el. Vietnam An Giang tartományában, a Mekong-folyó deltavidékén fekszik. Ez a hely a Funan királyság forgalmas kikötője lehetett a Kr. u. 1–7. században. A

terület régészeti feltárása 1942-ben vette kezdetét, amikor a francia régészek légi fotózással bukkantak rá a lelőhelyre. Az ásatások 450 hektárnyi területre terjedtek ki, és a Funan királyságból származó számos leletet eredményeztek. Ha Van Tan vietnami történész ugyanakkor megkérdőjelezte, hogy az itt talált leletek valóban Funan királyságához tartoztak-e, ugyanis a khmer történelmi feljegyzésekből teljességgel hiányzik egy ilyen nevű királyságra történő utalás. A vietnami történész mellett érvel, hogy Óc Eo fokozatosan vált a Mekong-delta fontos gazdasági és kulturális központjává; és mivel Délkelet-Ázsia fontos tengerhajózási útvonala mellett feküdt, a mesteremberek és kereskedők találkozási helyévé vált, ami az urbanizáció feltételeit biztosította. Óc Eo lehetett a rómaiak Kattigara néven ismert kikötője. Ezt Ptolemaios úgy írta le, mint amely a *Mare Indicum* legkeletebbi partján fekszik, nyolc és fél fokkal az Egyenlítő alatt. Ezt a megjegyzést a tudósok írónoki hibának vélik, mivel Óc Eo/Kattigara nyolc és fél fokkal az Egyenlítőtől északra található. Ez volt Fu Nan legfőbb kikötője. A kínai évkönyvekben szereplő Fu Nan név előtagja ugyanaz, mint a khmer Phnom („hegység”); a Mekong-folyót pedig Ptolemaios Cottiarisnak hívja. John Carverhill 1767-ben úgy vélte, hogy Kattigara a Mekong deltavidékén található Banteaymeas (ma Hà Tiên) lehetett, nem messze Óc Eo-tól. A Kattigara név valószínűleg a szanszkrit *Kirti-nagara* szóból származik, melynek jelentése „Tiszteletreméltó város”; vagy a *Kotti-nagara* szóból, amely „Erős Várost” jelent. Ptolemaiosból kiindulva az Újvilág felfedezői is keresték Kattigarát. 1499-es utazásáról írva Amerigo Vespucci megjegyezte, hogy reméli: Spanyolországtól nyugati irányba hajózva az óceánon át eléri a Malaccát, körülbelül a Kattigara-fok magasságában, a *Sinus Magnus*nál, amely keletre van az „Arany Chersonnésostól”, amelynek Kattigara a délkeleti végpontja. A *Sinus Magnus*, vagyis a „Nagy Öböl” nem más, mint a mai Thai-öböl (Herrmann 1938). Kolumbusz negyedik, egyben utolsó útján (1502–03) szintén azt tervezte, hogy eljut a Kattigara-foktól délre fekvő Champa partjai mentén Malaccába. Ez volt az az útvonal, amelyen keresztül Marco Polo Kínából Indiába hajózott. Kolumbusz tervei szerint itt találkozott volna a Jóreménység-fok megkerülésével Indiába hajózott és ebből a célból leveleket is vit magával a spanyol uralkodótól. Mikor Cariay környékét elérte Costa Rica partjainál, Kolumbusz azt gondolta, már nem jár messze Champa aranymezőitől. 1503. július 7-én azt írta Jamaicából: „Elértem Cariay földjét ... itt híreket hallottam Ciamba [Champa] aranybányáiról, amiket kerestem” (Cohen 1969: 287).

Kína a maga valós terjedelmében még Ptolemaios világtérképére sem került – nem kerülhetett – rá, így vagyis az *oikumené* = *orbis terrarum* = *orbis Romanus* [a lakott világ = földkerekség = római világ] – még egyszerűbben fogalmazva: „Róma az egész világ” – geopolitikai koncepció nem sérült. Elég ha egy pillantást vetünk a kései római császárok titulaturájára és a nekik állított dedikációs feliratokra, amelyekben hemzsegek az *orbis terrae*-re történő utalások.

Amiről eddig beszéltünk, az Róma többé-kevésbé „hivatalos” – politikusok, tudósok, költők által képviselt – álláspontja az *orbis terrae*-t körülölelő „külső tengerről”. De vajon mi lehetett a véleménye az óceáni hajózásról egy átlag rómaiának? Több mint valószínű, hogy mindössze egyetlen szó: istenkísértés.

„Hívják vissza az égilakók, kik a földi szemeknek
tiltják látni a véget! Mért sértjük evezőkkel

*túlnan a tengert, szent vizeket, meg az égilakóknak
békés lakhelyeit?»* (Sen. *Suasoriae* I. 15. Grüll Tibor ford.)

Siránkozott Albinovanus Pedo, a Germanicus Kr. u. 16. évi északi expedíciójában részt vett katona-költő, akit a Tacitusnál is szereplő lovassági parancsnokkal azonosíthatunk (*Ann.* II. 23). Fél évezreddel korábban Pindaros szintén a *non plus ultra* gondolatát fogalmazta meg: „*Ámde nyugatra, Gadeirán túl, már nem hatol ember*” (IV. *Nem.* 69. Csengery János ford.). Több száz év alatt felgyülemlett elméleti-geográfiai és gyakorlati-hajózási tudás nem változtatta meg a klasszikus ókor emberének attitűdjét az Óceánnal kapcsolatban. Még akkor sem, ha a római politika kezdettől fogva – Nagy Sándor haditetteit követve, aki először lépett át keleti irányban a lakott föld határain¹¹ – az *Oceanus externus*ig akarta kitolni a Birodalom határait: „*Mi akadályá lesz ezután annak, hogy a Gadestől a Vörös-tengerig terjedő birodalmunknak a földkerekséget övező Óceán legyen a határa?*” – kérdezte katonáitól M'. Acilius Glabrio Kr. e. 191-ben (*ab Gadibus ad mare Rubrum Oceano fines terminemus*, Liv. XXXVI. 17.15. Muraközy Gyula ford.). Az Augustus idejétől elharapózott talpnyalás pedig már azt is kimondatta a költőkkel, hogy maga az *Oceanus* is római uralom alatt áll: „*Mit a laknivaló föld / őriz, mind az övé léssen, s szolgálja a tenger!*” (*pontus quoque serviet illi*, Ovid. *Met.* XV. 831. Devecseri Gábor ford.). Csakhogy az óceán – mint a legősibb elem, amelyből az istenek születtek – nemcsak meghódítandó terület, hanem szakrális szféra is egyben. A római szónokok állandó témája: „*átkelhetett volna-e Nagy Sándor az óceánon?*” „*Szabad-e hajózni az óceánon?*” – A kérdésre adott válasz egyértelmű: *etiamsi navigari posset Oceanus, navigandum non esse* [még ha hajózható volna is az *Oceanus*, nem kell rajta hajózni] – vallotta az idősebb Seneca kortársa, L. Cestius Pius smyrnai rétor (Roller 2006a: 126).

BIBLIOGRÁFIA

- ALONSO-NUÑEZ, J. M. (1986): A Note on the Roman Coins Found in Iceland. *OJA* 5: 121–122.
- ARNAUD, P. (1984): L'image du globe dans le monde romain. *MEFRA* 96: 53–116.
- ATOCHE PEÑA, P. – Paz Peralta, J. – Ramírez Rodríguez, M. – Ortiz Palomar, M. (1995): *Evidencias arqueológicas del mundo romano en Lanzarote, islas Canarias*. Servicio de Publicaciones del Exmo. Cabildo Insular de Lanzarote. Arrecife.
- AUBET, M. E. (1987): *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies and Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ Pompeius Trogus ezekkel a szavakkal mutatta be Nagy Sándor keleti hódításait: „*Sándor az Óceánnak itáláldozatot mutatott be, és imádkozott a hazájába való szerencsés visszatérésért, és mintha csak kocsit hajtott volna céloszlop körül, megállapította birodalmának határait egészen addig, ameddig a szárazföldi sivatagok az előrenyomulást engedték, és ameddig a tenger hajózható volt*” (XII. 10.5). Bár nem lehet kizárni, hogy Alexandrosz valóban így gondolkodott, ez a megfogalmazás – Katherine Clarke kifejezésével élve – a római geopolitikai „univerzalizmus” gondolkodás- és kifejezőmódját tükrözi.

- BEGLEY, V. (1983): Arikamedu Reconsidered. *American Journal of Archaeology* 87: 461–481.
- BEGLEY, V. (1993): New Investigations at the Port of Arikamedu. *Journal of Roman Archaeology* 6: 93–107.
- BEGLEY, V. – DE PUMA, R. D. (szerk.) (2000): *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- BERCHEM, D. van (1967): Sanctuaires d’Hercule-Melqart. Contributions à l’étude de l’expansion phénicienne en Méditerranée III. *Syria* 44: 307–338.
- BORZSÁK I. (1994): Laus Caesaris. A Claudius britanniai triumphusára írott versciklus. *Antik Tanulmányok* 38: 81–94. [= *Dragma* 3. Bp.: Telosz, 1997. 177–192.]
- BROGAN, O. (1936): Trade Between the Roman Empire and the Free Germans. *JRS* 26: 195–222.
- CASSON, L. (1989): *The Periplus Maris Erythraei. Text with Introduction, Translation, and Commentary*. Princeton: Princeton University Press.
- CHAMI, F. A. (1999): Roman Beads from the Rufiji Delta, Tanzania: First Incontrovertible Archaeological Link with the Periplus. *Current Anthropology* 40: 237–241.
- CHEVALLIER, R. (1984): La vision du Nord dans l’Antiquité gréco-romaine, de Pytheas à Tacite. *Latomus* 43: 85–96.
- CLARKE, K. (1999): *Between Geography and History. Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Clarendon Press.
- COEDÈS, G. (1947): Fouilles en Cochinchine: le site de Go Oc Eo, ancien port du royaume de Fou-nan. *Artibus Asiae* 10: 193–199.
- COHEN, J. M. (szerk.) (1969): *The Four Voyages of Christopher Columbus*. Harmondsworth: Penguin.
- CRUZ ANDREOTTI, G. (1994): La vision de Gades en Estrabon. Elaboracion de un paradigma geografico. *DHA* 20: 57–85.
- DATOO, B. (1970): Rhapta: the Location and Importance of East Africa’s First Port. *Azania* 5: 65–75.
- DE MAIGRET, A. (2002): *Arabia Felix: An Exploration of the Archaeological History of Yemen*. London: Stacey, 2002.
- DE ROMANIS, F. (1997): Romanukharattha and Taprobane: Relations Between Rome and Sri Lanka in the First Century A.D. in: De Romanis, F. – Tchernia, A. (szerk.): *Crossing. Early Mediterranean Contacts with India*. New Delhi: Manohar, 161–237.
- DEO, S. B. (1991): Roman Trade:
- DESANGES, J. (2006): La toponymie du periple d’Hannon dans la géographie de Ptolemée. *Pallas* 72: 21–34.
- FRANKENSTEIN, S. (1979): The Phoenicians in the Far West, in: Larsen, M. T. (szerk.): *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*. (Mesopotamia. Copenhagen Studies in Assyriology 7.) Copenhagen: Akademisk.
- GATIER, P.-L. – LOMBARD, P. – AL-SINDI, K. M. (2002): Greek Inscriptions from Bahrain. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 13: 223–233.
- GLOVER, I. C. (1996): Early Trade Between India and Southeast Asia, in: J. Reade (ed.): *The Indian Ocean in Antiquity*. London: Taylor and Francis.
- HAHN I. (1961): Afrika körülhajózása [Hanno periplusza], in: *Történelmi olvasókönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 25–27.
- HANSMAN, J. (1965): Charax and the Karkheh. *Iranica Antiqua* 7: 21–58.

- HEICHELHEIM, F. M. (1952): Roman Coins From Iceland. *Antiquity* 26: 43–45.
- HEINE-GELDERN, R. (1961): Ein römischer Fund aus dem vorkolumbischen Mexiko. *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-Historische Klasse* 98: 117–119.
- HRISTOV, R. – GENOVÉS, S. (1999): Mesoamerican Evidence of Pre-Columbian Transoceanic Contacts. *Ancient Mesoamerica* 10: 207–213.
- HERRMANN, A. (1938): Der Magnus Sinus und Cattigara nach Ptolemaeus, *Comptes Rendus du 15me Congrès International de Géographie*, Amsterdam, 1938, Leiden, Brill, 1938, tome II, sect. IV, Géographie Historique et Histoire de la Géographie, pp. 123–128.
- JODIN, A. (1964): Les gravures rupestres du Yagour, Haut-Atlas. *Bulletin archéologique marocaine* 5: 47–116.
- KIRWAN, L. (1986): Rhapta, Metropolis of Azania. *Azania* 21: 99–104.
- MATTINGLY, D. J. (2002): Impacts Beyond Empire: Rome and the Garamantes of the Sahara, in: De Blois, L. és Rich, J. (szerk.): *The Transformation of the Economic Life Under the Roman Empire. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact Empire. Nottingham, July 4–7, 2001*. Amsterdam: J. C. Gieben, 184–203.
- MEDEROS, M. A. – Escribano Cobo, G. (2000): El periplo norteafricano de Hannon y la rivalidad gaditano-cartaginesa de los siglos IV–III A.C. *Gerión* 18: 77–107.
- MEREDITH, D. (1953): Two Inscriptions from the Berenice Road. *JRS* 43: 38–40.
- MIERSE, W. E. (2000): The Sanctuary of Hercules-Melkart at Gades and the Arabic Sources, in: Holloway, Ross R. (ed): *Miscellanea Mediterranea*. (Archaeologia Transatlantica XVIII.) Providence, RI: Center for Old World Archaeology and Art of Brown University, 1–10.
- NEUSNER, J. (1965): *A History of the Jews in Babylonia. Part I*. Leiden: Brill.
- NIEMEYER, H. G. (1990): Trade Before the Flag? On the Principles of Phoenician Expansion in the Mediterranean, in: Biran, A. – Aviram, J. (szerk.): *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 335–344.
- POTTS, D. T. (1997): The Roman Relationship with the *Persicus Sinus* from the Rise of Spasinou Charax (127 BC) to the reign of Shapur II (AD 309–379), in: S. E. Alcock (szerk.): *The Early Roman Empire in the East*. Oxford: Oxbow Books, 89–107.
- ROLLER, D. W. (2006a): *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. London and New York: Routledge.
- ROLLER, D. W. (2006b): The West African Voyage of Hanno the Carthaginian. *AncW* 37: 115–125.
- ROMM, J. S. (1992): *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton: Princeton University Press.
- ROSENBERGER, V. (1996): Taprobane – Trauminsel oder der Beginn einer neuen Welt? *Laverna* 7: 1–16.
- SALOMON, R. (1991): Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt. *JAOS* 111: 731–736.
- SCHWARZ, F. F. (1974): Pliny the Elder on Ceylon. *Journal of Asian History* 8: 21–48.
- SEYRIG, H. (1941): Antiquités syriennes 38. Inscriptions grecques de l'agora de Palmyre. *Syria* 22: 223–270.
- SEYRIG, H. (1950): Palmyra and the East. *JRS* 40: 1–7.

- SIDEBOTHAM, S. E. (1986): *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 BC – AD 217*. (Mnemosyne Suppl. 91.) Leiden: Brill.
- SPEYER, W. (2001): Reale und ideale Oikumene in der griechischen und römischen Antike. *Wiener Studien* 114: 449–462.
- STARCKY, J. (1949): *Inventaire des inscriptions de Palmyre*. Damascus: k. n.
- STÄRK, E. (2001): Seneca und Columbus: zu Sen. nat. I. pr. 13. *Wiener Studien* 114: 361–371.
- SWANSON, J. T. (1975): The Myth of Trans-Saharan Trade during the Roman Era. *The International Journal of African Historical Studies* 8: 582–600.
- SZÉKELY M. (2008): *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged: JATEPress.
- THORLEY, J. (1969): The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus. *Greece and Rome* 16: 209–223.
- TÖRÖK L. (2007): Augustus Alsó-Núbiában. *Ókor* 6: 18–31.
- TSAMI, F. A. – Msemwa, P. J. (1997): A New Look at Culture and Trade on the Azanian Coast. *Current Anthropology* 38: 673–677.
- USTINOVA, Y. (2000): New Latin and Greek Rock-Inscriptions from Uzbekistan. *Hephaistos* 18: 169–179.
- VILLENEUVE, P. (2004b): A Latin Inscription from South Arabia. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 34: 239–250.
- VILLENEUVE, P. – Phillips, C. – Facey, W. (2004a): Une inscription latine de l'archipel Farasân (sud de la Mer Rouge) et son contexte archéologique et historique. *Arabia* 2: 143–192.
- W. SALGÓ Á. (1996): A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig. *Aetas* 4: 97–110. [részletek]
- WEEKS, L. – Morris, M. – McCall, B. – Al-Zubairy, K. (2002): A Recent Archaeological Survey on Soqatra. Report on the Preliminary Expedition Season, January 5th–February 2nd 2001. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 13: 95–125.
- WHEELER, M. (1954): *Rome Beyond the Imperial Frontiers*. London: Bell.
- WHITAKER, I. (1981–82): The Problem of Pytheas' Thule. *CJ* 77: 148–164.
- WRIGHT, H. T. – Smith, M. (1988): The Ceramics from Ras Hafun in Somalia: Notes on a Classical Maritime Site (with Mathew Smith). *Azania* 23: 115–141.
- YOUNG, G. K. (2001): *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy, 31 BC–AD 305*. London – New York: Routledge.
- YULE, P. (2007): *Himyar – Die Spätantike im Jemen/Himyar Late Antique Yemen*. Aichwald: Linden Soft Verlag.
- YULE, P. (szerk.) (1999): *Studies in the Archaeology of the Sultanate of Oman*. (Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Orient-Archäologie Bd. 2) Rahden: Verlag Marie Leidorf.

